

ضمیمه‌ی یادداشت «خانه دو حکیم»
در شماره ۳۸-۳۹ فصلنامه میرداماد (بهار و تابستان ۱۴۰۴)

لقب میرزایوسف حکیم (بهاءالاطباء) ماجرای املاک شیخ حمزه استرآبادی خانه دکتر محمدخان شریفی در گذر شیرگش

رفع اشتباه

■ محدثه میرحسینی

کارشناس ارشد مرمت ابنیه
و بافت‌های تاریخی

■ محمود اخوان مهدوی

پژوهشگر تاریخ محلی

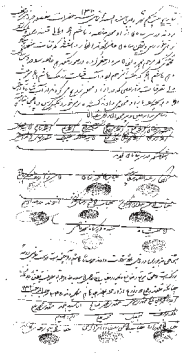
■ مقدمه

در شماره ۳۸-۳۹ فصلنامه میرداماد- بهار و تابستان ۱۴۰۴ (صص ۲۷-۲۸) ذیل مقاله‌ای با عنوان «خانه دو حکیم» مطالبی در معرفی میرزایوسف بهاءالاطباء، شیخ حمزه استرآبادی، دکتر محمدخان شریفی و... درج شده است، که به دلیل وجود ویرایش‌های متعدد از این مقاله، اشتباه‌هایی از ویرایش‌های قدیمی به جای آخرین ویرایش موجود، منتشر شده است. بنابراین به منظور رفع اشتباه و جلوگیری از عدم انتشار مجدد مطالب نادرست، موارد اشتباه و توضیحات اصلاحی آن‌ها در این ضمیمه منتشر شده و آخرین ویرایش نیز جایگزین نسخه‌ی الکترونیک منتشرشده خواهد شد.

■ تاریخ اعطاء لقب «بهاءالاطباء» به میرزایوسف حکیم

در نسخه‌ی منتشر شده از مقاله «خانه دو حکیم»، با استناد به تاریخ مندرج در مُهر میرزایوسف، با سجع «بهاءالاطباء»، تاریخ اعطاء لقب «بهاءالاطباء» به میرزایوسف حکیم، سال ۱۳۱۴ق (۱۲۷۵خ) قلمداد شده، درحالی که سال ۱۳۱۴ق، سال ساخت مُهر یادشده است؛ چنان‌که غالباً اشخاص مشهور و صاحب نفوذ و معتبر، که احتمال سوءاستفاده از مُهر آنان وجود داشته، غالباً هر سال یا هر چند سال یک بار مُهر جدید می‌ساخته و چنان معمول بوده که تاریخ ساخت مُهر نیز در نقش مُهر حک می‌شده است. اما در مورد تاریخ دقیق اعطاء لقب «بهاءالاطباء» به میرزایوسف حکیم، باید گفت هنوز سندی که دقیقاً به تاریخ اعطاء این لقب اشاره داشته باشد، به دست نیامده، لکن باتوجه به آن‌که در سند موخ رجب ۱۳۱۰ق (۱۲۷۱خ) نام آقامیرزایوسف حکیم باشی به عنوان یکی از حضار جلسه‌ی تعیین سامان آزادمحلّه و هاشم‌آباد و قلندر محلّه آمده و به لقب او اشاره‌ای نشده و اما در سند

وصیت میرزامقیم لشکر نویس که یک سال بعد (۱۳۱۱ق/۱۲۷۲خ) تنظیم شده، به لقب «بهاءالاطباء» اشاره شده،^۲ بنابراین لقب «بهاءالاطباء» باید در حدفاصل بین شعبان ۱۳۱۰ تا محرم ۱۳۱۱ق به میرزایوسف اعطاء شده باشد.

سند تعیین سامان آزادمحلّه
مورخ رجب ۱۳۱۰

سواد وصیت‌نامه میرزامقیم
مورخ صفر ۱۳۱۱

■ ماجرای خرید قراء خالصه سرمحلّه و اوزینه توسط شیخ حمزه و سرگذشت این دو قریه

در مقاله‌ی «خانه دو حکیم» مالکیت هم‌زمان شیخ حمزه و شیخ محمدباقر فاضل، محل شک و شبهه و پرسش قرار گرفته و از سوی دیگر در برخی موارد در درج برخی تاریخ‌ها، مانند تاریخ خریداری قراء سرمحلّه و اوزینه توسط شیخ حمزه نیز اشتباهاتی وجود دارد و هم‌چنین ماجرای «مباشری شیخ ابوالقاسم در قریه سرمحلّه»، اشتباهات تعبیر به «مأموریت شیخ ابوالقاسم برای خرید قریه سرمحلّه» شده، که در ادامه توضیحات اصلاحی ارائه خواهد شد. به استناد اسناد تاریخی موجود، شیخ حمزه در سال ۱۳۲۲ق (۱۲۸۳خ) شش‌دانگ آب و ملک قراء خالصه سرمحلّه و اوزینه را از دولت خریده،^۳ در سال ۱۳۲۳ق (۱۲۸۴خ) برخی از اهالی استرآباد به ادعای این‌که بیش از یک ربع از آب و ملک اوزینه متعلق به اجدادشان قبلاً غصب شده بوده، با توسل به نزاع و درگیری، حدود یک چهارم از آب و ملک اوزینه را غصب کرده و از تصرف شیخ حمزه درمی‌آورند. همان موقع شیخ حمزه به تهران رفته، با ارائه مستندات ملکی خود، حکمی از مجلس شورای ملی مبنی بر استرداد یک چهارم آب و ملک غصب شده اوزینه، دریافت می‌کند.

لکن به دلیل اوضاع نابسامان مملکت موفق به اجرای این حکم نشده، با این حال طبق مصوبه مجلس، مالیات بخش متصرفی خود را به دولت پرداخت کرده است. تا این که در اواخر سال ۱۳۲۸ ق (اوایل دی ماه ۱۲۸۹) پیشکار مالیه استرآباد از او درخواست پرداخت مالیات کل املاک اوزینه را نموده و شیخ حمزه نیز طی عریضه‌ای از مجلس شورای ملی درخواست کرده، ضمن استرداد بخش غصب شده‌ی املاک اوزینه، او را از پرداخت مالیات املاکی که در تصرفش نبوده معاف کنند.^۴ مجلس شورای ملی نیز در تاریخ ۵ صفر ۱۳۲۹ (۱۶ بهمن ۱۲۸۹) در پاسخ به عریضه آقاشیخ حمزه، اعلام داشته است که موافق ثبت رقبات دولتی قریه اوزینه و محمودآباد که از قرار فرمان به ملکیت شما واگذار شده، تماماً از خالصه‌جات قدیمه بوده و اگر کسی چیزی از آب و ملک آن را تصرف کرده باشد، باید از حکومت و انجمن ولایتی استرآباد درخواست کنید که در استرداد آن به شما کمک کنند.^۵ بنابراین از سال ۱۲۸۳ خ که شیخ حمزه قریه اوزینه را خریداری کرده، سه چهارم آب و ملک اوزینه در تصرف او بوده است. هم‌چنین در سال ۱۳۳۲ ق (۱۲۹۳ خ/ ۱۹۱۴ م) در پی بروز جنگ جهانی اول و ورود ارتش روسیه به استرآباد، گماشته سپهسالار اعظم با همراهی مأمورین روس، شیخ حمزه را از قراء ملکی خود اخراج نموده و املاک او را تصرف می‌کنند. شیخ حمزه نیز برای پیگیری استرداد املاک خود به تهران رفته، چندین سال در تهران به دنبال احقاق حق خود به مجلس شورای ملی و اولیاء امور مراجعه می‌کند و در این مدت متحمل ضرر و خسارت زیادی می‌شود، تا این که در نهایت هیأت وزراء طبق مصوبه‌ای به تاریخ ۱۶ جمادی الاول ۱۳۳۵ (۱۹ اسفند ۱۲۹۵) مصوب می‌کند که تا زمان احقاق حق آقاشیخ حمزه و استرداد املاک او از جانب سپهسالار اعظم، موقتاً از تاریخ اول فروردین ۱۲۹۶ ماهیانه مبلغ سی تومان در وجه او پرداخت شود.^۶ بنابراین، مشخص می‌شود که حداقل از سال ۱۲۹۳ خ تا ۱۲۹۶ خ دست آقاشیخ حمزه از املاک خود در قریه اوزینه کوتاه بوده است. از سوی دیگر، گزارش حسینقلی وکیل الدوله در تاریخ اول اکتبر ۱۹۰۹ (۹ مهر ۱۲۸۸) حاکی از این است که در تاریخ یادشده حداقل بخشی از املاک اوزینه در تصرف شیخ محمدباقر فاضل بوده است؛ چنان که در گزارش مذکور آمده: «قریه اوزینه را که شیخ محمدباقر مخارج و زحمات زیادی کشیده، انجمن رأی دادند چند نفر به قریه اوزینه نیم فرسخی شرقی رفته، ملازم شیخ محمدباقر را بیرون نموده، تصرف نمودند».^۷ عبارت «قرینه اوزینه را که شیخ محمدباقر مخارج و زحمات زیادی کشیده» نشان می‌دهد که در این زمان شیخ محمدباقر فاضل اقداماتی در راستای آبادی قریه اوزینه نیز صورت داده است. باز در جای دیگر وکیل الدوله گزارش داده که در ۱۳ بهمن ۱۲۸۸ حاکم استرآباد توسط حاج شیخ حسین مقصودلو دو نفر فزاش به خانه شیخ محمدباقر فرستاده و از او مطالبه مالیات سال گذشته‌ی اوزینه را نموده‌اند.^۸ باز در بین گزارش‌های وکیل الدوله می‌بینیم که در خردادماه ۱۲۸۹ آقاشیخ حمزه بر سر آب اوزینه منازعاتی با آقاسید یعقوب میرمجیدی مالک یله‌باغ دارد.^۹ در جای دیگر نیز اشاره کرده است که در اوایل مردادماه ۱۲۹۰ چند سرباز مأمور شده‌اند که مبلغ ۱۸۰۰ تومان بابت مالیات اوزینه را دو ساعته از شیخ حمزه بگیرند؛ متن کامل این گزارش چنین است: «حسب الامر چند سرباز مأمور گردیده، دو ساعته هزاروهشتصد تومان وجه از بابت مالیات اوزینه از شیخ حمزه بگیرند. انواع و اقسام اذیت به مشارالیه کرده، آخرالمرزن و بچه شیخ به منزل مفاخرالملک آه و ناله زیادی کرده، توسط کردند چهل تومان وجه از مشارالیه

گرفته به موجب صدخروار نوشته معافی که سابق دستخط صادر کرده بودند اغماض شد.^{۱۰} چنان که از متن این گزارش مشخص می‌شود، پیش از تاریخ یادشده، شیخ حمزه احکامی مبنی بر معافیت مالیاتی در باب املاک خود در اوزینه و... دریافت کرده است. بنابر آن چه که در سطور بالا یاد شد، ظاهراً یک چهارم ملک اوزینه که از ید تصرف شیخ حمزه خارج شده، در تصرف شیخ محمدباقر فاضل بوده است. البته طبق گزارش وکیل الدوله مورخ اواسط اسفندماه ۱۳۰۱خ، مشخص می‌شود که مدتی بر سر دودانگ ملک اوزینه بین شیخ محمدباقر فاضل و آقاشیخ حمزه اختلافاتی وجود داشته، که بعداً آقاشیخ حمزه اراضی مورد اختلاف را با شیخ محمدباقر فاضل صلح می‌کند، ولی شیخ محمدحسین مقصودلو وکیل استرآباد در مجلس، بر اثر لجاجت با شیخ محمدباقر فاضل، صلح مزبور را باطل نموده، شیخ محمدباقر به عدلیه مراجعه می‌کند و عدلیه حکمی علیه شیخ حمزه صادر می‌نماید.^{۱۱} بنابراین، مشخص می‌شود که شیخ حمزه کمی پس از صدور حکم مصوبه هیأت وزراء در ۱۲۹۵خ، بر بخشی از املاک خود در قریه اوزینه مسلط شده، اما با شیخ محمدباقر فاضل بر سر این املاک اختلاف داشته است. البته در بین این اسناد اطلاع دقیقی در مورد سرگذشت قریه سرمرحله که شیخ حمزه از دولت خریده، وجود ندارد؛ وکیل الدوله گزارش می‌دهد که در شهریور ۱۲۸۷ گروهی قزاق از جانب قهارخان انزانی (کلانتر بلوک انزان) مأمور دریافت مالیات سرمرحله می‌شوند، اما شیخ ابوالقاسم پسر شیخ حمزه که مباشری قریه سرمرحله را برعهده داشته، به قزاق‌ها فحاشی کرده و به رعیت می‌گوید قزاق‌ها را بزنید. پس از اندکی درگیری و مجروح شدن دو نفر رعیت سرمرحله‌ای، قزاق‌ها شیخ ابوالقاسم را دستگیر کرده، به نوکنده می‌برند و در نوکنده او را کتک مفصلی زده و در طویله حبس می‌کنند. رعایای زخم‌خورده‌ی سرمرحله برای شکایت به استرآباد می‌روند و توسط شیخ محمدباقر فاضل به حکومت عارض می‌شوند. سالارمعزز طی مراسله‌ای خطاب به قهارخان، می‌خواهد که او شیخ ابوالقاسم و قزاق‌ها را به استرآباد بفرستد. روز ۳۱ شهریور ۱۲۸۷ قزاق‌ها شیخ ابوالقاسم را نزد حکومت استرآباد آورده، از همگی آن‌ها بازجویی می‌شود و معلوم می‌گردد که شیخ ابوالقاسم مقصر بوده و در نهایت به نایب‌الحکومه استرآباد تضمینی برای پرداخت مالیات می‌دهد. اما شیخ حمزه بابت هتک حرمتی که نسبت به پسرش شده، از روی اعتراض پیاده به سمت روستای زیارت خاصه رود می‌رود.^{۱۲} وکیل الدوله در گزارشی که به تاریخ اواخر آذر ۱۲۹۲ ارائه داده، نوشته است که میرزاعلی اکبرخان گماشته سپهسالار اعظم (سپهدار) قراء انزان توابع را، که لیوان و هشتیکه و نوکنده و فرنگ و سرمرحله و دشتی‌کلاه باشد، ده‌ساله مقدار صد و بیست هزار تومان به قهارخان سالاراشجع اجاره داده است.^{۱۳} بنابراین می‌بینیم که سپهسالار اعظم یک سال قبل از این که قریه اوزینه را از تصرف شیخ حمزه درآورد، قریه سرمرحله را به قهارخان انزانی اجاره داده بوده است. چنان که خود شیخ حمزه نیز در عریضه شکوائیه‌ای که در تاریخ ۸ ربیع‌الاول ۱۳۳۳ خطاب به مجلس شورای ملی و شیخ محمدحسین مقصودلو وکیل مجلس نوشته، اذعان داشته است که گماشته سپهسالار اعظم به استعانت مأمورین خارجه، گماشته من را از قریتین اخراج نموده! در این جا عبارت «قریتین» احتمالاً اشاره به دو قریه سرمرحله و اوزینه دارد. در مورد این که چرا سپهسالار اعظم املاک شیخ حمزه را تصرف کرده، می‌توان گفت به این دلیل بوده است که تقریباً در همان سال ۱۲۸۳خ که شیخ

حمزه قراء خالصه سرمحله و اوزینه را از دولت خریداری کرده، سپهسالار اعظم نیز تمامی قراء خالصه استرآباد را از مظفرالدین شاه خریده است.^۴ بنابراین چون قراء سرمحله و اوزینه نیز جزو قراء خالصه بوده‌اند، سپهسالار خود را مالک این دو قریه نیز می‌دانسته است. در صورتی که احتمالاً اندکی قبل از این که سپهسالار قراء خالصه استرآباد را از مظفرالدین شاه بخرد، دو قریه سرمحله و اوزینه، از فهرست املاک خالصه خارج شده و به تملک شیخ حمزه درآمده بوده‌اند!

* لازم به یادآوری است که طبق اسناد تاریخی برجای مانده نزد نوادگان شیخ حمزه استرآبادی، وی علاوه بر روستاهای سرمحله و اوزینه، مالک بخشی از روستاهای سیاه‌تلو و علی‌آباد نیز بوده است.

■ دختر شیخ ابوالقاسم شریفی (نوه شیخ حمزه و دختر خوانده دکتر محمد خان شریفی)

در نسخه‌ی منتشر شده‌ی این مقاله نام دختر شیخ ابوالقاسم (نوه شیخ حمزه) ذکر نشده و اعلام شده که این دختر در سال ۱۳۰۵ متاهل بوده است، درحالی که در پی دسترسی به اسناد هویتی دختر شیخ ابوالقاسم، خلاف این ادعا مشخص شده، به همین جهت چند سطر زیر را به منظور اصلاح سطور ص ۲۹ فصلنامه میرداماد (شماره‌های ۳۹-۳۸ بهار و تابستان ۱۴۰۴) می‌آوریم:

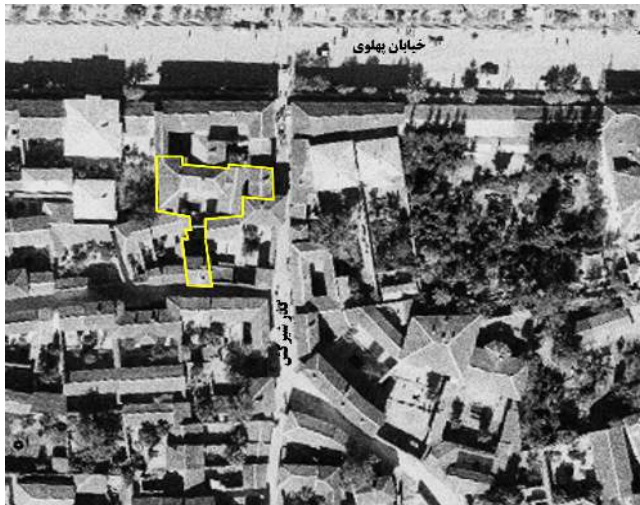
آقاشیخ ابوالقاسم فرزند ارشد آقاشیخ حمزه استرآبادی، که دو پسر و یک دختر به نام‌های ابوالحسن، ابوالفضل و صدیقه داشته، پیش از سال ۱۳۰۵ خ وفات یافته، بنابراین همسرش به عقد برادر کوچکتر آقاشیخ ابوالقاسم؛ یعنی دکتر محمد خان شریفی درمی‌آید. در سال ۱۳۰۵ خ ابوالحسن تحت کفالت پدر بزرگش (آقاشیخ حمزه) ساکن تهران و مشغول تحصیل بوده و ابوالفضل (متولد ۱۲۹۱ خ) و صدیقه (متولد ۱۲۹۳ خ) تحت کفالت عموی خود دکتر محمد خان شریفی درمی‌آیند.

■ خانه دکتر شریفی

آن چه که در توصیف خانه دکتر شریفی چاپ شده درست است، جز آن که این نکته را نیز باید بدان اضافه کرد که این خانه در گذشته دارای دو در ورودی بوده؛ یعنی علاوه بر ورودی شرقی که اکنون نیز موجود است، یک ورودی نیز از سمت جنوب و از داخل معبر بین کوچه‌های شیرکش اول و دوم، در مجاورت دیوار جنوبی خانه تاریخی باباصادقیان داشته است. با این توصیف می‌توان گفت خانه تاریخی باباصادقیان از جهات شمال و غرب به خانه دکتر شریفی محدود بوده است. براساس شواهد موجود، ورودی جنوبی نیز مانند ورودی شرقی شامل یک ساختمان دوطبقه بود که پس از در ورودی، وارد یک دالان می‌شده، که بخشی از آن محل راه‌پله‌ی دسترسی به طبقه بالای سردر بوده و امتداد آن مسقیماً به حیاط اصلی منتهی می‌شده، که روبه‌روی نمای جنوبی ساختمان اصلی قرار داشته است.

پانویس‌ها

- ۱- ذبیحی و ستوده. ۱۳۷۷. ج ۷/صص ۲۸۹-۲۸۷.
- ۲- همان. صص ۳۷۲-۳۷۱.
- ۳- نوری و سرایلو. ۱۳۹۰. ص ۳۶۵.
- ۴- همان. صص ۶۱-۳۶.
- ۵- همان. ص ۳۶۱.
- ۶- ریاست وزراء. ۱۸ حوت ۱۳۳۵. مصوبه هیأت وزراء در باب پرداخت مقرری موقت در حق آقا شیخ حمزه استرآبادی.
- ۷- مقصودلو. ۱۳۶۳. ص ۱۵۸.
- ۸- همان. ص ۱۸۴.
- ۹- همان. صص ۲۰۷ و ۲۱۱.
- ۱۰- همان. صص ۲۷۴-۲۷۳.
- ۱۱- همان. صص ۸۶-۵۸۵.
- ۱۲- همان. ص ۷۰.
- ۱۳- همان. ص ۳۸۲.
- ۱۴- همان. ص ۳۱۳.

نقشه اصلاحی خانه دکتر شریفی در عکس هوایی سال ۱۳۳۶

نسخه اصلاح شده مقاله خانه دو حکیم

در سایت مؤسسه فرهنگی میرداماد فصلنامه میرداماد شماره ۳۹-۳۸ جایگزین شده است.

www.Fmirdamad.ir

www.Mirdamad.org

نشانی الکترونیک: